

УЧЕБНОТО ДЕЛО В КЪРДЖАЛИЙСКИЯ РЕГИОН
ОТ НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК
ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913)

Мустафа Емурла

EDUCATION IN THE KARDZHALI REGION
FROM THE BEGINNING IN THE 19TH CENTURY
UNTIL THE BALKAN WARS (1912–1913)

Mustafa Emurla

Abstract: *With a view to Balkan soldiers, school education in the Kardzhali region was organized in different schools. Organization and control of training was a must for Ottoman education. Greek Renaissance education and culture influenced the formation and development processes of Modern Bulgarian education and culture. A half-19th-century presentation led to the opening of monastery schools in Ivaylovgrad. Bulgarian ecclesiastical communities must have had significant educational outcomes in the region.*

During the second half of the 19th century, the foundations of secular school education were laid. In 1879, the first mutual school opened in the village of Avren near the town of Krumovgrad (Koshukavak at the time). At the men's high schools in Edirne and Thessaloniki, students from the Eastern Rhodope region were trained, following the completion of shoes for some of those who needed to study in different settlements in the region. One needed to limit the restrictions on the part of the Greek clergy and administrative authority in order to start mass education in Bulgarian. The structure of school education was dominated by the number of private schools compared to public schools. During the period under review, no classrooms were opened in the region.

Keywords: *denationalization; Hellenization; institutions; Uniate Church; public schools; private schools; jurisdiction; foreign; regulation; national association; refugees.*

До Балканската война училищното образование в Кърджалийски регион се организира в различни по вид и степени училища. Поради близостта и контактността на българската и на гръцката диаспора се създават условия за разпространение на гръцката възрожденска култура и образование в процеса на формиране и развитие на новобългарската култура и просвета, както и за денационализация и елинизация на част от българското общество. Юлия

Симеонова определя отношението към образованието в България по следния начин: „Темата за образованието винаги е стояла във фокуса на обществения, политическия и културния живот на страната“ [Симеонова, Ю. 1999, с. 7]. Главните центрове на елинизма в Източните Родопи и Западна Тракия са градовете Одрин (Едирне), Димотика, Софлу, Ивайловград (до преименуване на някоя селища през 1934 г. е известен с името Ортакъой – б.а., М.Е.).

Първите гръцки заселници се установяват в Ивайловград през XVIII век [Стефанов, И. 1995, с. 8]. Системното гърчееие започва през втората половина на XVIII век, което се дължи на активната пропагандна дейност на гръцкото духовенство [Разбойников, А. 1944, с. 22]. През XIX век средището на гръцката епископия се премества в Ортакъой от с. Лютица (по-късно Лъджа, сега квартал на Ивайловград). Гръцкото духовенство предприема мерки за недопускане на богослужение на български език и откриване на български училища [Симеонова, Ю. 2013, с. 254]. До освобождението на гр. Ивайловград през 1912 г. и други села в околията (каза) се намират под духовното влияние на гърцизма [Граматииков, Г. 2014, с. 5].

Местните български църковни общини са институциите, които имат значима роля в културния живот в редица селища в Ивайловградска околия и полагат необходимите грижи за развитието им. Възрожденските процеси, свързани с движението за новобългарска просвета и култура, се проявяват и в Ивайловградския край. Откриват се първите килийни училища. През 1840 г. е основано първото килийно училище в с. Драбишна. Обучението се води на български език от даскал Иван от Хасково [Стефанов, И. 1995, с. 9].

Според Минко Гечев през този период в Драбишна и околните села няма открити килийни училища [Гечев, М. 1967]. По инициатива на местните църковни общини килийни училища се откриват през 1857 г. към новопостроената църква в с. Хухла и към църквата в с. Покрован с изучаване на български език и история. Първият учител в училището в с. Хухла е даскал Костадин Мерджемеков от с. Долно Луково. Под натиска на гръцките духовници Мерджемеков напуска селото, което води до закриване на училището. След прогонването на гръцките свещеници и учители през 1905 или 1906 г., Коста Божков е назначен за учител в българското училище [ДА – Кърджали, ЧП № 176, Хаджиев К. Родовете на село Хухла].

В Кямилски дол (Деве Дере) децата се обучават в гръцко училище от гръцки учители с преподаване на гръцки език. През 1868 г. в с. Кямилски дол се открива килийно училище по инициатива на учителя Таньо Дерменджиев от Любимец. След него учители в килийното училища са учениците му Петър Кирков и Кольо Иванов [ДА – Кърджали, ф. 122К, Историческа справка на Народно основно училище „Хр. Ботев“ – с. Камилски дол].

В с. Гугутка (с. Арнауткъой) през 1845 г. се открива килийно училище „Надежда“, което се помещава в двора на църквата „Св. Йоан Богослов“. Под натиска на гръцкия митрополит в Ивайловград, училището преустановява дейността си и децата се обучават в новооткритото училище, където се преподава

на гръцки език. С подкрепата на българското църковно настоятелство и на учителя Гиньо Кантарджиев в края на века се въвежда обучение на български език.

Първото училище в с. Горно Луково (с. Горно Суванли) отваря врати през 1872 г., където преподава Георги Димов от с. Белица, Харманлийско. Гръцките духовници успяват да наложат преподаване на гръцки език в периода 1878–1889 г. По настояване на учителя Костадин Киров Мерджемеков през 1889 г. се възобновява преподаването на български език. През 1895 г. училището преминава към Екзархията.

Преди Първата балканска война (1912–1913 г.) обучението в българските училища се базира на учебна литература от български и преводна от чужди автори. Част от учебниците и учебните помагала са отпечатани в Солун и Цариград и са одобрени от Министерството на просвещението на османското правителство. В училищното обучение се ползват и учебници, които са доставени от България. Липсата на учебници по всички учебни предмети е един от основните проблеми за провеждане на пълноценно и качествено обучение на децата в българските училища. Този проблем се оказва общовалиден, защото засяга и учебното дело в много от българските градове [Симеонова, Ю. 2015, с. 131].

На църковния народен събор в Цариград през 1871 г. (23 февруари – 24 юли 1871 г.) от Кърджалийски регион присъства Яков Геров, който представлява Ивайловградска околия. На събора Одринската епархия частично е призната за българска, въпреки султанския ферман, който я оставя изцяло под духовната юрисдикция на Гръцката патриаршия. По настояване на българското население Екзарх Антим I нарежда на новоназначения одрински владика да ръкополага български свещеници.

Епархията се ръководи от архиерийски наместници поради отказа на османското правителство за издаване на берат на Българската екзархия за назначаване на митрополит. Един от видните архиерийски наместници е митрополит Евстатий Палегонийски, който управлява Одринската епархия от началото на 1885 до смъртта си през същата година. Той полага големи грижи за развитие на църковното и учебното дело в Одринската епархия [**Българска възрожденска интелигенция:...** 1988. с. 234].

Въпреки съпротивата на патриаршията Екзархията успява да разшири своето влияние и да откъсне някои от епархиите ѝ под свое духовно покровителство. В тези селища се откриват нови черкви и училища под нейния надзор. Както в другите региони, част от българското население в Кърджалийски регион започва да отхвърля юрисдикцията на Гръцката патриаршия и да преминава към Българската униатска църква. Първо към униатската църква се присъединява част от населението на с. Покрован, Ивайловградска околия. След като на техните представители в Одрин е отказано назначаване на български свещеник, те се обръщат с молба за съдействие от униатите. Те приемат тяхното искане и назначават Методий за католически свещеник. Поп Методий служи в черквата на български и същевременно работи като учител в училището и преподава българска азбука и българска история. Отначало унията приемат

12 семейства, впоследствие се присъединява почти цялото село [Стефанов, И. 1995, с. 34].

Към униатската църква преминават и някои други села в Ивайловградска околия. Така например през 1865 г. в с. Горноселци (с. Горно юбрюерен) от 150 семейства 50 преминават в лоното на униатската църква. В следващата година към униатите преминава и по-голямата част от населението на с. Кямилски дол. Униатите в с. Покрован (с. Покруки) през 1870 г. според доклада на архимандрит Софроний до Екзарх Йосиф освен със своя черква, разполагат и с училище, открито през 1870 г.

В развитието на учебното дело в Ивайловградско принос има и българската католическа гимназия в Одрин. Част от учителите от униатското училище в с. Покрован са преподавали или са били възпитаници на католическата гимназия в Одрин. Отец Харизанти Рибаров и архимандрит Софроний Попов преди назначаването си в Покрован също са били учители в гимназията. През 1885 г. за свещеник в с. Покрован е назначен Христофор Кондов, който управлява енорията и учителства до 1892 г. Той е един от инициаторите за построяване на нова училищна сграда, която се състои от осем помещения [Елдъров Св. 1994, с. 63]. Седем от общо 11 учители духовници имат завършено средно богословско образование, което в значителна степен подобрява нивото на образователната подготовка на учениците в Покрованското униатско училище.

Османското просветно законодателство също оказва влияние върху развитието на образователното дело в Кърджалийски регион до Балканските войни (1912–1913 г.). На 2 септември 1869 г. е публикуван Органическият закон за народното образование. В него са регламентирани организацията и структурата на образованието от началното до висшето училище. Съгласно изискванията на закона училищата се делят на два вида – обществени и частни. Обществените се намират под управлението и контрола на държавата. Частните училища се създават от частни лица или общини и също са под контрола на държавата.

Началната образователна степен включва два вида начални училища: *ибтидане* за момчета и *събиан* – ибтидане за момичета. След завършване на началното училище (*мектеб-ибтидане*) учениците продължават обучението си в училища от първата степен (прогимназиални училища) на средното образование (*мектеби-рющие*).

Втората степен на средното образование включва подготвителни училища (*идадие*) и *султание* (лицей). В трета образователна степен се организира обучение за придобиване на висше образование в специални висши училища (*алие*).

Началното образование е задължително за момчетата от 6 до 10 години и от 6 до 11 години за момичетата. Срокът на обучение е четири години. Законът предвижда момичетата да се обучават в начални училища (*ибтидане*). При невъзможност за откриване на такива в съответното населено място, могат да посещават училището, което се посещава само от момчетата, но не могат да

бъда заедно в една паралелка. В прогимназиалните училища (*рющие*) учениците от двата пола могат да продължат своето образование, но разделени в отделни паралелки. Обучението е с продължителност четири години и няма задължителен характер. Училищата *ибтидане* и *рющие* се издържат от държавата [Садулов, А. 2000, с. 267].

Училищата *идадие* са предназначени за подготовка на ученици за лицейте. В тези училища могат се обучават мюсюлмани и немюсюлмани в продължение на три учебни години. След завършване на подготвителните училища (*идадиета*) имат право да продължат обучението в училищата султание, които се намират във вилаетските центрове. Обучението е платено, но се допуска изключение само за учениците от бедните семейства, които не заплащат първоначалните такси.

Висшето образование съгласно закона се провежда в мъжки и девически педагогически училища и университети, които имат три факултета – философско-литературен, юридически и по естествени науки. Продължителността на обучението е от три до четири години. Мъжките педагогически училища имат три факултета за подготовка на учители. Завършващите получават подготовка за учители за училищата *рющие* с тригодишен срок на обучение, *идадие* с двегодишен срок и *султание* с тригодишно обучение. Студентите имат право на стипендии. Във факултетите има отделения, които подготвят учители за мюсюлманските и немюсюлманските училища. В девическите педагогически училища се подготвят учителки за *събиан* и *рющие*. Подготовката се осъществява в два факултета – *събиан* (с двегодишен срок на обучение) и *рющие* (с тригодишно обучение). Истанбулският университет (Дарюлфюнун) се открива на 20 февруари 1870 г., но поради липса на преподаватели, учебната дейност започва през 1874 г. с един факултет – юридически и инженерен курс, който се нарича „Философски факултет“ [Садулов, А. 2000, с. 267].

Със закона се разрешава откриване на частни немюсюлмански училища, издържани от общини, частни лица или чужди държави. За откриване на частно училище от чужденците се изисква разрешение от Министерството на просветата или на валията. Наименованието и броят на учебните предмети се одобрява от министерството.

След Руско-турската война от 1877–1878 г. съгласно постановленията на Берлинския конгрес от 1 юли 1879 г. Кърджалийският регион остава в Османската империя, а част от околията е в Източна Румелия. В Одринския вилает (област) влизат околията (казите): Ивайловградска, Ардинска (Егридеренска), Крумовградска (Кошукавашка), Султанйери (включва част от Момчилградска и Крумовградска околия) и част от Кърджалийска околия, които са обекти на изследване в настоящата публикация.

В края на XIX век Одринският вилает е поделен на 6 санджака. Ортакьойска каза остава в територията на вилаета и санджак Одрин (Едирне) с нахиите (общините) Саръхадър (дн. Кипринос, Република Гърция), Странджево (Махмудли), Железино (Демирлер), Гугутка (Кабаагач арнауд) и Мандрица.

Към санджака Одрин са включени околиците Свиленградска (Мустафापашенска), Димотишка, Кърджалийска, Узункюприйска, Хавсенска и казата Султанийери [Граматинов, Г. 2014, с. 9].

След Берлинския конгрес през 1878 г., поради включване на селото в пределите на Османската империя, жителите на Кямилски дол се изселват в Бургаско, но част от тях се връщат обратно в селото през 1881 г. Учебните занимания се възобновяват през 1886 г., където преподава учителят Димитър Атанасов от с. Мезек. Изградена е нова училищна сграда с активното съдействие на църковното настоятелство. По настояване на гръцкото духовенство е създадено първото училище в с. Попско (днешното с. Попово). Тодор Костов от с. Деве дере (Кямилски дол) е назначен за учител от българското църковно настоятелство. Учебните занятия се водят на български език [Стефанов, И. 1981, с. 208].

През 1882 г. българско училище се открива и в с. Сив Кладенец (с. Гьокче Бунар). Децата, водени от десетгодишния Стойчо Дачев, сами изгонват гръцкия си учител, подкрепени от своите родители. След това родителите им се обръщат с молба до Екзархията да бъде назначен български учител. Според Димитър Чапкънов до 1890 г. в българските села на Ортакъойска каза има 8 първоначални училища с 8 учители и около 280 ученика [Чапкънов, Д. 1984, с. 3–4].

В просветното развитие на Ивайловградско значима роля имат основните училища и гимназията с преподаване на български език в Одрин, където образование получават и българи от този край. Някои от тях развиват активна просветителска дейност в страната и в родния си край за откриване на нови училища и подобряване на учебната среда, и повишаване на образователната подготовка на своите ученици. Един от най-дейните участници в движението за самостоятелна българска църква е Стамбол Димитров от с. Драбишна. През 1880 г. жителите на селото, водени от Стамбол Димитров, успяват да отхвърлят духовното покровителство на Гръцката патриаршия и да се присъединят към лоното на Българската екзархия. От 126 семейства само 10 остават зависими от Патриаршията. По негова инициатива в селото е назначен учителят Бургенджиев, който започва да преподава на български език.

През 1890 г. Стамбол Димитров е назначен за архиерейски наместник в околията с одобрението на Екзарх Антим I и архимандрит Софроний, управител на Ивайловградска епархия. В Ортакъойската каза в началото на XX в. към Гръцката патриаршия принадлежат 10 435 души, а към Екзархията 44 480 души. Смята се, че в Ивайловград почти всички християни са към Гръцката патриаршия [Николчовска, М., И. Стефанов. 1981, с. 24–26].

В края на века Ивайловградска енория се управлява от архимандрит и 11 архиерейски наместници. Енорията е част от Одринската епархия, където през 1899 г. българите имат 180 черкви и 220 свещеника. Първото българско училище в Крумовградско се открива в с. Черничево (с. Дутли) през 1881 г., където преподава първият учител Сава Бочев от Устово. Големи заслуги в развитието на училището има учителят Панайот Георгиев. По негова инициатива са изработени чинове, полегата маса с наредени букви на български език и доставени

учебници от Одрин, Солун и Пловдив [**Николчовска, М., И. Стефанов.** 1981, с. 24–26]. През учебната 1900/1901 г. в училището преподава Иван Стоянов от Одрин, който освен децата обучава и възрастните да четат и пишат на родния си език. На него принадлежи заслугата за помиряване на двете църковни течения и преминаване на местното население под духовното крило на Българската Екзархия.

В края на 70-те години се открива първото светско взаимно училище в с. Аврен (общ. Крумовград) в двора на църквата „Св. Илия“. Преди идването на първия български учител обучението на децата и младежите от Аврен се водело от гръцки свещеници, които ги учили на гръцко четмо и писмо с цел подпомагане на службите в църква „Св. Илия“, която се открива през 1870 г. [**Колев, Л.** 1991, с. 36]. Първият учител в селото е Никола Пеев, който преподава на децата на българите християни. Имайки предвид липсата на данни за годината на построяване на българското училище в Аврен, Ламбо Колев смята, че учебните занятия в новото училищно здание започват през учебната 1879/1880 г. След присъединяването на Аврен на 20 февруари 1891 г. към Българската екзархия, през есента на същата година за учител е назначен Иван Николов Потиров, възпитаник на българското екзархийско училище в Цариград [**Колев, Л.** 1991, с. 37]. Обучението на учениците започва да се води на български език. Иван Потиров успява да осигури за нуждите на училището учебници и учебни помагала на български език въпреки съпротивата на местните гъркомани. Съществен принос в развитието на българското училище в Аврен има учителят Ангел Попкиров от с. Малък дервент, Софийско. По негова инициатива се учредява първото училищно настоятелство. Развива активна просветна и организационна дейност, като успява да увеличи броя на учениците в училището и предприема мерки за намаляване на неграмотността сред местното население, провеждайки кръжоци с малограмотни и неграмотни жители от селото [**Колев, Л.** 1991, с. 44].

Едно от първите български училища в Източните и Средните Родопи се открива в с. Петково, което е част от територията на Ардинска околия. Първият учител в училището е Данчо Манолов Арамбуйковски, който е назначен през 1849 г. Георги Ташев на основата на местни предания смята, че е възможно обучението на децата да се провеждало в килийното училище до местната черква. След това се открива метох, където се учат да четат и пишат на гръцки език. Тук са преподавали учителите Георги Бечев Чакъров от Смолян и Ташо (Анастас) Георгиев Гирджулов от Петково, който работи непрекъснато от 1864 до 1876 г. [**Ташев, Г.** 1966, с. 203–204].

През 1864 г. учителят Ташо Гирджулов въвежда обучение на български език и ползва „Рибния буквар“ на Петър Берон. Броят на учениците се увеличава по учебни години. Един от известните учители е Христо Попконстантинов, който успява да привлече 20 ученички в училището и провежда учебни занятия през летните месеци, като по този начин увеличава продължителността на учебната година, която включвала само зимните месеци. Броят на учениците по

учебни години е следният: 1876 г. – 80 деца; 1903 г. – 130; 1908 г. – 136; 1911 г. – 138 [Ташев, Г. 1966, с. 206–213].

Не се редки случаите на отделяне на средства от заплатите на учители за нуждите на училището. През 1911 г. на общоселското събрание бившият учител Марин Славов дарява 1 лира, Ташо Илиев – 40 лири и другите присъстващи също даряват в зависимост от възможностите си [Стефанов, И. 1995, с. 18].

Голям принос в развитието на училищното образование в Кърджалийски регион до 1913 г. има българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин. До Балканските войни в региона няма класни училища. Значителна част от по-напредничавите ученици продължават своето образование в Одринската гимназия. През учебната 1898–1899 г. от 114 випускници 5 са от Ивайловградска околия [Д-р Петър Берон... 1958, с. 491].

От завършващите втори випуск на гимназията през учебната 1899–1900 г. двама са от Източнородопската област – Николай Славов от с. Попско, Ивайловградско, и Георги поп Анастасов от с. Петково, Ардинска околия. От Кърджалийски регион преобладава броят на учениците от Ивайловградска околия. Известни са имената на ученици от другите селища от региона. Така например през учебната 1902–1903 г. успешно завършва Хараламби Щуков от Златоградска (Даръдеренска каза) околия и един ученик от с. Дарец, Кърджалийска каза [Д-р Петър Берон... 1958, с. 491].

Освен мъжката гимназия в Одрин съществува и шестокласна девическа гимназия, но няма сведения за записани момичета от Кърджалийски регион. В Одринската мъжка гимназия също се обучават ученици от Източно-родопския край. Солунската мъжка гимназия също изиграва значителна роля в училищното образование в Кърджалийски регион. През учебната 1894–1895 г. Иван Грудев от с. Долно Луково, Ивайловградска околия, завършва педагогическия курс на Солунската мъжка гимназия. През учебната 1910–1911 г. преподава в Одринската мъжка гимназия. Възпитаник на Солунската гимназия е видният български революционер, педагог, училищен инспектор и общественик Павел Ковачев, родом от Свиленград, който завършва педагогическото ѝ отделение през 1894 г. [Д-р Петър Берон... 1958, с. 491, 496–499]. Възпитаници и учители от Одринската и Солунската гимназия в различни периоди работят в училищата в региона и с това значително допринасят за развитието на образованието в този край. Според Иван Стефанов първото българско читалище в Кърджалийски регион се открива в с. Сив кладенец през 1908 г. [Стефанов, И. 1995, с. 39]. Това се дължи на възстановяването на местния революционен комитет, който провежда своите заседания под прикритието на читалищната дейност. Въпреки забраната и контрола на турската администрация в повечето училища се преподава българска история, в Пчеларово – военното дело, а в Петково биографиите на Левски и Ботев. [Ташев, Г. 1966, с. 213 и сл.].

Според Ламби Николов първото българско училище се открива в с. Дарец. Освен училището в с. Дарец, през 1868 г. българско училище се открива

и в с. Пчеларово (Кованлък), където преподава занаятчията Атанас Николов. Той е първият учител, който преподава в собствената си занаятчийска работилница. На общоселски събор през 1872 г. се взема решение за изграждане на нова училищна сграда, която едновременно да се ползва и за черква [**Арденска дума**, бр. 317, 24 дек. 1936].

Иван Стефанов разглежда и въпроса за развитието на просветното дело в Хасково и Златоград. Включването на училищата от двата града в историята на просветното дело от епохата на Възраждането до 1912 г. се дължи на „Значително по-добре развитото учебно дело през XIX век. в градовете Хасково и Златоград. И двата града не са в Кърджалийски регион, но влизат в Източните Родопи. Затова тук ще се спрем на някои основни моменти от историята на училищата в тези градове. Още повече те дават облика на процеса на изграждането на новобългарското светско училище в този край през Възраждането“ [**Стефанов, И.** 1995, с. 19].

Златоград е включен в състава на окръг Гюмюрджина (дн. окръг Комотини, Гърция) през 1913 г. Началото на образователното дело е поставено през 1830 г. с откриването на килийно училище в двора на църквата „Успение на Пресвета Богородица“ – най-ранната църква в Средните Родопи. Голяма част от еснафа е учил в Истанбул и съзнава, че доброто образование е най-голямото богатство за децата му. Все по-разширяващите се контакти на златоградчани в пределите на Османската империя и съседна Гърция в областта на търговията, занаятите, земеделието, налагат потребността от светско образование. В началото на 1850 г. местните хора събират 960 османски лири и изпращат свой пратеник – Иван Колев, в Одрин за разрешение от Валията [**Родопи**, 1972, кн. 5, с. 15].

Три месеца по-късно започват сами да изграждат училище, което отваря врати през 1852 г. От тази година будните златоградчани имат своето светско училище. Златоградчанинът Ангел Киряков е първият учител, продължил дейността си след килийното училище. Според изискванията на властите той преподава на гръцки език, но в свободното време и в междучасията чете на учениците Неофитовото евангелие на роден език. С неговото име се свързва и най-ранното писмено свидетелство от Възраждането в Родопите – Златоградския сборник, датиран от 1852 г., който има светски характер, създаден като учебно помагало, подобно на „Рибния буквар“ на Петър Берон. Ангел Киряков поддържа контакти с просветни дейци от страната, участник е в първата учителска конференция в Пловдив през 1855 г.

През 1880 г. в града идва Яков Змейкович (Змейков), роден във с. Вруток, Гостиварска околия, Скопска епархия. Ученик е на Йоаким Груев в класното („Жълтото“) училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Пловдив, където учат Васил Левски, Иван Вазов, Тодор Каблешков, Константин Стоилов и други видни българи. Свързва живота си със златоградчанката Василка Томова Тенева. Учителства и живее в града до края на дните си и остава в съзнанието на златоградчани като изключителна личност, всеотдаен патриот и педагог, истински

народен учител и будител [**Родопи**, 1925, бр. 1, с. 5]. Яков Змейкович е първият учител, който преподава на български език в часовете си.

През 1880 г. се открива и девическото начално училище. Първата учителка е Злата Димитрова-Хаджидончева от Одрин, съпруга на учителя Иван Данчев. Издръжката на училището и учителите се поемат от цялото местно население. Известно е, че учителят Антон Чешмеджиев изгражда революционен комитет на Македоно-одринската организация и в него активно участва учителката Евгения Пачилова. В Даръдере като учители работят Анна Константинова, Илия Стоянов, Радка Пенчокова, Кина Евтимова, Никола Евтимов, Петра Пешева, Пенка Бояджиева, Тодорка Калимаева, Георги Калимаев.

От наличните източници не може да се уточни броят на частните мюсюлмански училища в Кърджалийски регион. Известни са данни за дейността на някои частни училища. В частното турско училище в с. Безводно, Кърджалийска околия, което е открито в края на XIX век, се обучават деца от турски мюсюлмански семейства. Много рядко децата са учели в други училища. Смята се, че в периода 1821–1912 г. в селото броят на грамотните е 24 души, което представлява незначителна част от населението му [**Ганев, Г.** 1966, с. 113]. В частните училища децата са изучавали основно Корана. Към джамиите в Момчилград и Кърджали има частни мюсюлмански училища (*медресета*). Според известната журналистка и общественичка Мара Михайлова (1900–1989) първото начално училище в гр. Кърджали преди Балканската война се е намирало в двора на бившето училище „Родопи“ [**Михайлова, М.** 2000, с. 206].

Сградата е построена от Халим Ефенди и била едноетажна с 4 стаи. В училището се обучават само момчета. За пръв учител е назначен Кара Ходжа от с. Сипей (с. Дуранлар), Кърджалийска околия. Обучението на момичетата се провеждало в начално училище (*събиан мектеби*) за придобиване на начално образование. Учебните занятия се посещавали от 15–20 момичета, водени от Джамле Ходжа, която ги учела предимно на молитви. По-късно се открива ново училище, където били обучавани 150 момичета. Учебните занимания били организирани от учителката Назлъ Ходжа от Одрин, която преподавала мюсюлманско вероучение, но също и четене, писане, аритметика и бродирание. Прогимназиалното образование било организирано в прогимназиални училища (*рющие*). След Освобождението на България през 1878 г. на мястото на гимназията „Хр. Ботев“ е изградена училищна сграда, където през 1887 г. се открива първата турска прогимназия. Сградата е на два етажа. За директор е назначен Мустафа Ефенди от Разград, който има заслуга за въвеждане на модерно светско образование в ръководенето от него училище. В училището е преподавал известният учител Хаджи Кадир Ефенди.

На 5 октомври 1912 г. започва Балканската война. В резултат от успешните военни действия на 21 (8 октомври ст.с.) 1913 г. частите от Хасковския отряд под командването на полковник Васил Делов навлизат в Кърджали и корпусът на Явер паша се оттегля към Момчилград [**Въчков, Ал.** 2005. с. 97–99]. След изтеглянето на по-голяма част от Хасковския отряд на 11 октомври

е формиран Кърджалийският отряд с командир Никола Генов. На 20 ноември (8 ноември ст.с.) 1913 г. на превала Балкан Тореси (дн. проход Маказа) Кърджалийският отряд заедно с 3-та бригада на Македоно-одринското опълчение разгромява частите на Явер паша. Това води до изтласкване на османските войски от Източните Родопи.

За управление на новоосвободените земи се учредява „Временно управление по гражданско ведомство“ и започва постепенно въвеждане на гражданско управление в окръжията и околиците. Шестте турски санджака в Одринско и Западна Тракия са преобразувани в три български окръга: Лозенградски (дн. вилает Къркларели, Република Турция), Родопски и Дедеагачки (дн. дем Александруполис, Република Гърция). Околиците запазват старите си граници. Ивайловградска околия е към Лозенградски окръг. Правителството създава централно управление на военното губернаторство в Лозенград. На 10 ноември 1912 г. за военен губернатор е назначен генерал-майор Георги Вазов. През декември 1912 г. XV обикновено народно събрание гласува Закона за бюджета на новоосвободените земи за три месеца и половина (за времето от 18 декември до 31 март 1913 г.). С този закон се урежда издръжката на новите административни служби, полицията, училищата и др.

След превземането на Одрин на 13 март 1913 г. седалището на губернаторството е преместено от Лозенград в Одрин и е преименувано в Тракийско военно губернаторство. На 16 май 1913 г., ден преди подписването на Лондонския договор, са извършени нови промени в административното устройство на Одринско и Западна Тракия. Създаден е Одрински окръг, в който се включват Одринска (заедно с бившата Хавсенска), Свиленградска, Кърджалийска, Ивайловградска, Димотишка, Узункюрийска околия. Броят на окръзите в Тракийското военно губернаторство нараства на четири [Граматинов Г. 2014, с. 15].

С подписването на Лондонския мирен договор на 17 май 1913 г. се слага край на Първата балканска война. Съгласно клаузите на договора се отстъпват владенията на империята на запад от линията Мидия на Черно море до Енос на Егейско море. Нерешените териториални въпроси между България и нейните съюзници и несъобразяването със следвоенната обстановка на Балканите довежда до избухването на Втората балканска война на 16 юни 1913 г. България претърпява поражение и сключва примирие със съседите си. На 28 юли 1913 г. е подписан Букурещкият мирен договор, съгласно който България отстъпва Южна Добруджа на Румъния. България губи по-голямата част от Македония, която е поделена между Сърбия и Гърция, но успява да запази Родопите и част от Западна Тракия между реките Марица и Места [Димитров, Стр., Кр. Манчев 1999, с. 350–352].

Хиляди български семейства напускат родните си места и търсят спасение в Царство България. Държавните институции предприемат мерки за подкрепа на пострадалите. През 1913 г. министърът на народното просвещение Петър Пешев създава благотворителен фонд за подпомагане сираците на загиналите учители. Част от бежанците, предимно от Източна и Западна Тракия,

се настаняват в Кърджали, Момчилград, Крумовград, Ивайловград и други селища в Кърджалийски регион. Осигуряването на условия за обучение на децата на бежанците след войната е един от главните приоритети на българското правителство. Министерството на народното просвещение предприема мерки за откриване на нови училища, но участието на България в Първата световна война (1915–1918 г.) забавя процеса на разширяване на училищната мрежа в Кърджалийски регион.

До Балканските войни Кърджалийски регион изостава от другите региони, останали след Руско-турската война 1877–1878 г. в пределите на Османската империя и другите балкански държави. Възрожденските процеси, свързани с движението за новобългарска просвета, най-ярко се проявяват в Ивайловградския край и Златоград. По отношение на образователния ценз по-голямата част от учителското съсловие е с килийно, взаимно и класно образование. Незначителен е делът на учителите със средно и средно специално образование. Въпреки появата и развитието на светските училища в Кърджалийски регион, преобладават българските килийни училища и училищата към джамиите, което се дължи на отдалечеността и липсата на интензивни връзки с близки или отдалечени културно-просветни и стопански центрове.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници и периодичен печат / Archival sources and Periodicals

ДА – Кърджали – Държавен архив – Кърджали, фонд 122К; Частично постъпление (ЧП) № 176 [Darzhaven arhiv – Kardzhali, fond 122K; Chastichno postaplenie (ChP) № 176.]

Арденска дума, бр. 317, 24 декември 1936. [Ardenska дума, br. 317, 24 dekemvri 1936.]

Родопи, 1972, кн. 5. [Rodopi, 1972, kn. 5.]

Публикации / Publications

Българска възрожденска енциклопедия... 1988 – Българска възрожденска интелигенция: Учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...: Енциклопедия. София: Д-р Петър Берон, 1988. [Balgarska vazrozhdenska inteligentsia: Uchiteli, sveshtenitsi, monasi, visshi duhovnitsi, aptekari, pisатели, izdateli, knizhari, targovtsi, voenni...: Entsiklopedia. Sofia: D-r Petar Beron, 1988.]

Въчков, Ал. 2005 – Александър Въчков. Балканската война 1912–1913. [Б. м.]: Анжела, 2005. [Aleksandar Vachkov. Balkanskata voyna 1912–1913. [B. m.]: Anzhela, 2005.]

Ганев, Г. 1966 – Гани Ганев. Село Безводно, София: Отечествен фронт, 1966. [Gani Ganev. Selo Bezvodno, Sofia: Otechestven front, 1966.]

Гечев, М. 1967 – Минко Гечев. Килийните училища в България: Създаване и разпространение София: Народна просвета, 1967. [Minko Gechev. Kiliynite uchilishta v Balgariya: Sazdavane i razprostranenie Sofia: Narodna prosveta, 1967.]

Грамати́ков, Г. 2014 – Георги Грамати́ков. История на град Ивайловград 1912–1944. [Хасково]: Опонент, 2014. [Georgi Gramatikov. Istoriya na grad Ivaylovgrad 1912–1944. [Haskovo]: Oponent, 2014.]

Димитров, Стр., Манчев, Кр. 1999 – Страшимир Димитров, Кръстьо Манчев. История на Балканските народи. Т. II. София: Парадигма, 1999. [Strashimir Dimitrov, Krastyo Manchev. Istoriya na Balkanskite narodi. T. II. Sofia: Paradigma, 1999.]

Д-р Петър Берон..., 1958 – Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Сборник от статии и документи. София: БАН, 1958. [D-r Petar Beron i Odrinskata balgarska mazhka gimnazia „D-r Petar Beron“. Sbornik ot statii i dokumenti. Sofia: BAN, 1958.]

Елдърров Св. 1994 – Светлозар Елдърров. Униатството в съдбата България: Очерци из историята на Българската католическа църква от източния обред. София: Абагар, 1994. [Svetlozar Eldarov. Uniatstvoto v sadbata Balgaria: Ochertsi iz istoriyata na Balgarskata katolicheska tsarkva ot iztochnia obred. Sofia: Abagar, 1994.]

Колев, Л. 1991 – Ламбо Колев. Село Аврен, Кърджалийски окръг. С., 1991. [Lambo Kolev. Selo Avren, Kardzhaliyski okrag. S., 1991.]

Михайлова, М. 2000 – Мара Михайлова. Кърджали. София: Ифо дизайн, 2000. [Mara Mihaylova. Kardzhali. Sofia: Ifo dizayn, 2000.]

Николчовска, М., Ив. Стефанов. 1980 – Мария Николчовска, Иван Стефанов. Ивайловград и покрайнината му през Възраждането. София: Септември, 1980. [Mariya Nikolchovska, Ivan Stefanov. Ivaylovgrad i pokrayninata mu prez Vazrazhdaneto. Sofia: Septemvri, 1980.]

Разбойников, А. 1944 – Анастас Разбойников. Народностният образ на Източния дял от Западна Тракия. София: Б. А. Кожухаров, 1944. [Anastas Razboynikov Narodnostniyat obraz na iztochnia dyal ot Zapadna Trakia. Sofia: B. A. Kozhuharov, 1944.]

Садулов, А. 2000 – Ахмед Садулов. История на Османската империя. В.Търново: Фабер, 2000. [Ahmed Sadulov. Istoria na Osmanskata imperia. V. Tarnovo: Faber, 2000.]

Симеонова, Ю. 2013 – Юлия Симеонова. Сведения за учебното дело в Търново през XIX век според архиви на Йордан Кулелиев. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие [Електронен ресурс]. Т. VI. В. Търново, 2013, с. 252–260. [Yuliya Simeonova. Svedeniya za uchebnoto delo v Tarnovo prez XIX vek spored arhivi na Yordan Kuleliev. – V: Balgaria, balgarite i Evropa - mit, istoriya, savremie [Elektronen resurs]. T. VI. V. Tarnovo, 2013, s. 252–260.]

Симеонова, Ю. 2015 – Юлия Симеонова. Образователната система в Търново (1878–1912). УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2015. [Yuliya Simeonova. Obrazovatelnata sistema v Tarnovo (1878–1912). UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, V. Tarnovo, 2015.]

Стефанов, И. 1995 – Иван Стефанов. Просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 1944 година. Хасково, 1995. [Ivan Stefanov Prosvetnoto delo v Iztochnite Rodopi ot Vazrazhdaneto do 1944 godina. Haskovo, 1995.]

Стефанов, Ив. 1981 – Иван Стефанов. Развитие на просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до IX.1944 г. – Известия на музеите в Южна България, VI, 1981. [Ivan Stefanov. Razvitie na prosvetnoto delo v Iztochnite Rodopi ot vazrazhdaneto do IX.1944 g. – Izvestiya na muzeite v Yuzhna Balgaria, VI, 1981.]

Ташев, Г. 1966 – Георги Ташев. Село Петково, София: Отечествен фронт, 1966. [Georgi Tashev. Selo Petkovo, Sofia: Otechestven front, 1966.]

Чапкънов, Д. 1984 – Димитър Чапкънов. 70 години българско училище в Ивайловград. Кърджали, 1984. [Dimitar Chapkanov. 70 godini balgarsko uchilishte v Ivaylovgrad. Kardzhali, 1984.]